

SZELLEM ÉS ÉLET

s z e r k e s z t i:
BARTÓK GYÖRGY

3

1939.

BARTÓK GYÖRGY: Történet és értékelés.
ZOLNAI BÉLA: Európa és a magyar irodalom.

Elvek — Könyvek — Folyóiratok.

SZELLEM ÉS ÉLET

SZERKESZTŐSÉGE; SZEGED, I. FILOZÓFIAI INTÉZET

BARTÓK GYÖRGY KEZÉHEZ; BAROSS-UTCA 2.

FELELŐS KIADÓ: BARTÓK GYÖRGY

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGYSZER

ELŐFIZETÉSI DIJ:

EGY ÉVRE 8 P.: EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI HALLGATÓKNAK 4 P.

FŐBIZOMÁNYOS: STUDIUM-KÖNYVKERESKEDÉS

BUDAPEST, IV., KECSKEMÉTI-U, 8.

E FÜZET MUNKATÁRSAI:

BARTÓK GYÖRGY, Szeged, Deák Ferenc-u. 22.

ZOLNAI BÉLA, Szeged, Baross u. 2. II.

A CIMLAPOT TERVEZTE BUDAY GYÖRGY

III. ÉVFOLYAM 1939. 3 SZÁM.

SZEGED, 1939. OKTÓBER.

Történet és értékelés.

Ezt a két fogalmat (legtöbbször bizony csak *szót!*) gyakran szokták viszonyba állítani nem csak azok, akik a történet elméletével foglalkoznak, vagy történetbölcseletet művelnek, hanem azok, is, akik a történettudomány mezején tevékenykednek. Ezen már csak azért sem csodálkozhatunk, mert az »értékelés«, »értéktétele«, s mind az, ami vele összefügg, amilyen ritka volt nálunk ez-előtt 25 évvel, éppolyan divatos és a zsrnálisztikában is használatos ma. Ezelőtt egy negyed századdal az érték szót csak gazdasági vonatkozásban ismertük (»minta, érték nélkül!«), de szellemi vonatkozására aligha figyeltünk. Ma szinte fordítva áll a dolog: gazdasági életben valutákról, devizákról, árukról beszélünk s az érték szót szellemi alkotásokra és tevékenységekre alkalmazzuk. T. i. a mindennapi életben s főként a zsrnálisztikában. Nálunk kétségtelenül az »értékelés« már megunt emlegetése s követelése tette divatossá, toltá előtérbe a szót, aminek következménye lón, hogy a szóban rejlő jelentés mind inkább veszendőbe ment. Az »átértékelés« pedig a történettudományok körében követeltetvén a leghesebben, az »érték« és történet nolens — volens viszonyba léptek egymással. Ha így áll a dolog, talán nem lesz haszontalan ezt a viszonyt kissé mélyebben, habár vázlatosan vizsgálunk.

Ami az »értékelést« illeti, e szóban az jut kifejezésre, hogy valamely dolognak értékét valamiféle mértékkel megmérjük és kifejezésre juttatjuk. Nyilvánvaló tehát, hogy minden értékelésnél az a fő, hogy az illető dolgot miféle mértékkel és miféle szempontból mérlegeljük. A szemeim előtt elterülő pompás erdőt értékelhetem gazdasági *haszna* szerint, vagy tulajdoníthatok neki esztétikai értéket. A pénz-kimentő cselekedete reá nézve lehet hasznos s ha tetten nem érik, bizonynyal az is, de az erkölcsiség szempontjából értékelve, kárhoztatandó, jogi álláspontból büntetendő. A gondolat lehet hasznos, ha alapján javakhoz jutunk, de önmagában véve csak logikailag értékelhető: vagy igaz, vagy nem. Az elmélet és a gyakorlat szempontjából való értékelés között való különbség talán ezen a ponton a legélesebb. E pár példa elég világossá teszi a különböző fajta mértékek és szempontok szerint való értékelés szükségképpen különbözősét. Részletekbe mennünk hát nincs miért.

De egy és ugyanazon mérték, egy és ugyanaz a szempontból való értékelés között is tehető különbség, aszerint, hogy ez az értékelés a tudat mely fokánál és mily világosságában jelentkezik. Nem lehet tagadnunk ugyanis, hogy a mindennapi és gyakorlati élet értékeleinek túlnyomó része a tudat legmélyén, szinte ösztönszerűleg megy végbe, ott valahol az érzelmiség (emotionalitás) ősi rétegében, amelyet értelmi elemzéssel megközelíteni alig is tudunk. Ez természetes. Hiszen ha minden értékelésünk a tudat teljes világosságával történne, egyenesen életfolytatásunk lenne lehetetlen. Vannak bizonyára örökölt értékeink, amelyek a faj, a család biológiai talaján fakadnak s képezik az életfolytatás és életkifejlés megdönthetetlen alapjait. Van faj, nemzetség, család, mely mindent a haszon szempontjából tekint; van ismét olyan, mely előtt az erkölcsi érték a fő; ismét olyan, amely mindent esztétikai szempontból értékeli, életfolytatása legmagasabb fokán. Az ilyenfajta értékelés mindig az ösztöniség mélyéről tör elé elemi erővel, hogy azután a tudat teljes világosságánál látható alkotásokban öltson testet. Ez a hirtelen és ösztöni erővel való feltörés éppen nem jelenti azt, minthogyha ezek az értékelések minden alap és előkészület nélkül történnének, s a tudattalan néha olyan értékeket adhatna nekünk, amelyek a tudat világában soha sem lettek volna, vagy ellentétben állának az illető egész lelki kiállásával és intelligenciájával. »Nem adhatok mást, csak mi lényegem.» Más szavakkal így is mondhatnók: az egyén ösztöniségének mélyéből csak azon értékek szerint való becslés törhet elő, amely érték egész lelkének és értelmiségének középpontjában áll. Minket e tekintetben bármely egyén részéről érhet meglepetés, de csak azért érhet meglepetés, mert az uralkodó, középponti érték felől homályban voltunk. De általában, ha valamely egyén, vagy nép részéről indokolatlanul magas értékeléssel találkozunk, nem szabad megfélemlenünk a közmondásról: »vák tyúk is talál szemet.» Bármint tekintsük is az értékelés dolgát: bojtorjáról nem lehet szakítani fűgét és a vad-tövis sem terem szőlőt. Ebből következik az, hogy a mi ítéletünk valamely egyén értékelésére nézve lehet helytelen s lehet az egyén értékelése is helytelen az értékelt dologra nézve, de ez az értékelés számunkra megadott valóság, amelyen változtatni nem tudunk. Azt tehát tényképpen kell minden húzódozás nélkül elfogadnunk.

Ha az értékelés az ösztöniség homályos mélyéből tör elő, akkor az első sorban, és kivált primitív fokon, az érzés által vezéreltetik. Világos ez az értelmetlen ember politikai tevékenységében, amely legjobb esetben az uralkodó érzések árján úszik bizonytalan célok felé. Ez az érzés szerint való értékelés is valóság alkatát ölti s éppenúgy tényként tekintendő, mint az érzés szerint való értékelés fölé elhelyezendő magasabbrendű értékelés, amelyet az ész hajt végre és *értékképpen* juttat kifejezésre. A min-

dennapi életfolytatás törzsökös részét éppen az érzés szerint való, ösztönös értékelés alakítja ki s az értékítéletek segítségével az életfolytatás magasabb ormai, nemesebb alakulása, messzibb ható nyilatkozásai tesznek lehetővé. A magasabb rendű értékítéletnél u. i. az ösztönben fakadó értékelés is az ítélet tárgyává lesz s ennek folytán a tudat teljes világosságába kerül. Az értékítéletben jelentkező és kifejezést nyerő értékelés tehát magasabb rangú s bizonyára a fejlődés szempontjából fontosabb, de az ösztöniségből fakadó, az érzés által közvetített értékelés is nélkülözhetetlen és az emberi lény életrendszerének fenntartása szempontjából sürgető. Igaza van Nietzscheknek: »amely nép nem tud jobban értékelni, mint szomszédja, elveszett.»

Ámde akár az ösztöniségből, sürgetően emelkedjék fel az értékelés érzés közvetítésével, akár az öntudat teljes fényében végrehajtott értékítélet által jusson kifejezésre, az értékelésnek, jóllehet dolgok értékére vonatkozik, mindig meg van a maga *ontologiai alkata*. Ezt az ontologiai alkatot kell szem előtt tartania a filozófiának, amikor értékproblémákat elemez és fejteget, s ezt az ontológiai alkatot kell respektálniok az u. n. szellemi, vagy történeti tudományoknak, amelyeknek kutatásai az érték körül forognak. Erről később tüzetesebben szólunk.

II.

A történet az emberi tevékenységnek az a szakadatlan folyamata, amelynek során az értékek kialakulnak és lassú fejlődés útján megvalósulnak abban a mértékben, amelyben emberi képességeink értékek megvalósítására képesek. Az ember az egyetlen élőlény, amelynek története van. A növényi és állati lénynek csak kényszerű sorsa van. Az ember a maga története folyamán több-kevesebb öntudatossággal, s tehát több-kevesebb szabadsággal a maga lényegének kifejtésére tör. Lényegének kifejtése nem más, mint a benne lévő Szellemségnek kifejtése. A Szellemség pedig ismét nem egyéb, mint kiavadhatatlan kútfeje minden *jelentésnek* és értéknek. Ha ezt szem előtt tartjuk, azt kell mondanunk, hogy a történet emberi értékelések egymásba kapcsolódó láncolatán nyugszik: ahol értékelés nincs, ott nincs történet sem. A történet tehát az értékeléstől elválaszthatatlan, — amint Böhm mondja: a történet az értékelés phaenomenológiája. De az értékelés is elválaszthatatlan a történettől: értékelésnek értelme és jelentősége csak az emberi történet keretében van. A történet teszi lehetővé az értékelést: csak a történetben élő ember értékelhet. Aki tehát a történeti fejlődést megveti, a történet jogairól nem tud, vagy nem akar tudni, az nincs tisztában az értékelés fogalmával, következésképpen nincs tisztában a Szellem mivoltával s végeredményben még sejtelmével sem bír az ember lényegének. Másfelől azonban az sem lehet kétségtelen, hogy az értékelés teszi lehetővé a történetet. Ahol u. i. nincs értékelés, azaz a tevékenység nem ve-

zettetik célok és normák által, legyenek ezek a célok és normák bármily primitívek is, ott csak kényszerű, mechanikus történésről lehet szó. Itt most nem beszélünk arról, hogy vajjon ez az értékelés emelkedő tendenciát mutat-é; vagy pedig Rankenak van-é igaza, ki a történet folyamán erkölcsi fejlődést alig vesz észre,* — csak arra kell itt tekintettel lennünk, hogy a történet értékelések szintere: ha nincs értékelés, nincs történet. Azt bizonynyal nem tagadhatjuk, hogy a történet folyamán felbukkanó értékelések nagyon gyakran éppen érték-rombolásokra vezetnek (pld. háborúk, válásüldözések, bigottságon alapuló tevékenységek, stb.), de a fennvázolt tényen még ez a tény sem változtathat. Van erkölcstelen vallás, erkölcstelen morál, igazságtalan jog, — de ezek is egytől-egyig értékelésekből erednek és értékelések által tartatnak fenn.

Az a kérdés már most, hogy ez az értékelés a történetben *mi-ként* jelentkezik, *mi* által vezetetik, *hogyan* lesz a történeti valóságban látható és tapasztalható? Amikor ezekre a kérdésekre feleletet keresünk, tisztán és teljesen az ontológia területén járunk, mert ezek a kérdések egytől-egyig az értékelés és érték ontológiai alkatával függenek össze. Az emberiség élettörténetében az értékelések legelőször minden valószerűség szerint azokban az emberi tevékenységekben jelentkeznek, amelyek az embernek, mint egyénnek önfenntartásával és pedig a legszorosabb értelemben vett önfenntartásával állanak kapcsolatban. Korántsem lehetne azt állítani, hogy ezeket az értékeléseket, amelyek igazán ösztönösek, pusztán a pillanatnyi élv vezetné. Lehetetlen pedig ez két szempontból. Lehetetlen először azért, mert a pillanatnyi kéjnek örökös rohama alatt maga az emberi szervezet menne tönkre, mert ez a szervezet nyilván nincs kéjteljesre teremtve. De a merőben kéj szerint való értékelést lehetetlenné teszi az is, hogy a primitív ember, mihelyt csupán a kéj által vezetetté magát, a külvilág reá törő ostromát sem bírná el. *A kéj ereje* és a *külvilág ereje* egyformán kényszerítik a maga történetének első napjait élő embert arra, hogy ösztöniségének fenntartásán túl a kéjt ön-

* v. ö. *Eötvös* gondolatával: „Ha az emberi dolgok fejlődését követjük, semmi sem tűnik fel inkább, mint azon hasonlóság, mely a történelem különböző rapszódái között létezik. Különböző *costümé*-ben de ugyanazon emberrel lépnek fel, ugyanazon jó és rossz tulajdonokkal és még az események következtében is egy hézagos rendet tapasztalunk, s ezért természetes, ha sokan az emberi történetben csak körfutást látnak, mely alatt nem haladunk, hanem csak forgunk. De e nézet csak az állapotok feületes felfogásán alapszik és csak félig való, s ki a történelmet mélyebben tanulmányozza azon meggyőződéshez fog jutni, hogy a körfutáson kívül, melynél körben egyazon tünemények újra és újra visszatérnek, az emberi természetben egy más mozgalmat észlelünk, amely szintén talán csak körfutás, de oly nagy melyet be nem láthatuk; úgy hogy a történelem határa legjobban a Föld mozgásával hasonlítható össze, mely midőn saját tengelye körül forog, egyszersmind messze körben a Napot kerüli meg, és azzal együtt valószínűleg még egy más központ körül mozog s így tovább.“ (O. M. 19. K. 143, 144, t.)

magában ne keresse, — ha más nem, hát a kék nyomában járó fájdalom kényszeríti erre.

Az egyén csak a külvilággal való szoros kapcsolatban képes önmagát fenntartani s a benne rejlő erőket tevékenységének gyakorlása által kifejteni. Az egyes ember és a környező világ között levő állandó és kényszerű viszony teremti meg aránylag igen korán az értékelésnek azt a fokát, amelyen az ember a maga értékelésében a *haszont* állítja mértékül. Minél nagyobb mértékben jegecesedik minden értékelése a haszon köré, annál energikusabb, tömörebb, ellenállóbb lesz egyénisége, mert annál inkább bír tudomásával annak, hogy mi után kell törekednie önmagának fenntartása érdekében, és mit kell kerülnie, ha a maga, családja nemzetsége életét fenn tartani akarja. A kialakult családban minden családapá, minden kialakult nemzetségben a nemzetség feje merőben utilitárius jelenség még akkor is, ha mi mai szemmel zsarnokoknak is látjuk őket. Miként fejlődik ki ez a haszon szerint való értékelés a történet folyamán? — ennek tárgyalása nem tartozik ide. De az tény, hogy az egyes államoknak egymás közt való viszonyát a haszon szerint való értékelés alakítja, de — s ezt a külpolitikásoknak jól kellene tanulniok, — mind a két fél haszna tekintetbe jön itt. Ahol a viszonyt nem szabályozza az igazságos haszon, ott a viszony ingatacqqá válik, míg végül felbomlik. Ez még a jobbik eset; a történet tanúsága szerint a rosszszul kimért haszon alapján tengődő »barátság», egy— kettőre fordulhat a leggyűlölködőbb ellenségeskedéssé.

Az élv szerint való értékelésben az élv nem lehet kizárólagos mérték, ha egészséges életet akarunk élni. Hasonló az eset a haszon szerint való értékelés mezején is. Nem fejtegetjük hosszasan a dolgot, mert a most következő tétel igazsága világos mindenki előtt, aki szeret kissé gondolkozni. Ez a tétel így szól: ha az equén vagy nép, vagy nemzet értékelése a haszon fokozatán áll, akkor maga az értékelés is elsekélyesedik, alásüllyed s ez a süllyedés a szervezet, vagy közösség elszűkülésével és idők tel-tével, előbb-utóbb, pusztulásával jár. Ebből az következik, hogy az a történet, amelynek egyetlen mozgatója a pénzben, buzában, olajban stb. kifejezésre jutó haszon, az a történet, az emberiség, vagy nemzet, vagy nép, vagy egyes ember életének *egészsége* beleillesztve s ennek az egésznek magaslátáról tekintve, sokszor burkolt, de mégis tagadhatatlan értékrombolás. Az egyes ember, a faj, a nép, a nemzet *belső* értékeinek s az által veleszületett belső alkatának rombolása. (Régi időkből jó példa a rómaiak története: a mai korból is hozhatnánk fel példákat, de nem akarunk.)

Egyes ember, fajta, család, (mert hiszen a család is zárt való-ság, vagy ha nem, úgy el is pusztul!) nemzet csak akkor erővel s tehát igazi étellel teljes, ha a benne örökké munkáló ösztöniség, amelyet ezen a fokon már az értelmes öntudat világít meg, a hasznossági értékelésen felül emelkedve, a *szellemiség* felé tör.

Ez az igazi nagyra-törés ragad a legmagasabb cél felé: a jónak, szépnek, igaznak kialakítására. A nagyratörő lélek maga elé állítja a legmagasabb eszményeket és nem elégszik meg a multnak, az ösök erényének' fitogtatásával, mert jól tudja, hogy a frázis-tengerbe fullasztott multnak állandó szopogatásából megélni nem lehet.

Ez a nagyratörés voltaképp a dolgot megtekintve előretörés, a jövőre-törés, amely ismét csak az önfenntartás mélyéből tör elő, ha u. i. az önfenntartásnak van elég ereje és türelme erre. Ezen az ösztönszerűségben nincs mit csodálkoznunk, vagy éppen hirtelen megütköznünk. Egy-egy előretörés, az önfenntartásnak a jövő időbe való kiterjesztésére való igyekezete szükségképpen olyan ösztönszerű, mint amilyen ösztönszerű az egyes embernek gondoskodása a holnapi napról; a kérdés azonban itt az, hogy ez az előre-törés miért lehetetlen, ha értékelésünk megmarad a haszon fokozatán? Ez az előretörés lehetetlen azért, mert — fentebb láttuk — a haszon szerint való értékelés dialektikájában rejlik, hogy ezen a fokon való megmaradás egyet jelent az értékelés zuhanásával. A további kérdés ez: miért jelenti a hasznosság értékelési fokán való megmaradás az értékelés zuhanását? Azért, mert a pusztán haszonra törő ember figyelmen kívül hagy minden olyan indítást, intést, sürgetést, parancsot, amely az emberi tevékenységet más irányban köti le: szokást, vallási, erkölcsi, társadalmi kötelmeket (igy nevezném mindazokat az együttélés által létesített kényszereket, amelyekből még hiányzik a szabadság s tehát az autonómia mozzanata, de annál nagyobb heveséggel lép fel a köttetés momentumra.) Ez a megvetés és elhanyagolás a teljes önzés álláspontjára vezet; az önzés pedig mindenféle haladásnak, felfelé törésnek kerékkötője.

Tovább kell folytatnunk a kérdezősködést. Az u. n. kötelmek megvetéséből és elhanyagolásából mi kár származhatik a történetre nézve? Ebből a megvetésből és elhanyagolásból a szellem mértéke szerint való értékelés elcsenevészése és végül elpusztulása következik. A pusztá haszonszerint való értékelés úgy nyomja el a szellemből fakadó értékeléseket s egyuttal a szellem javainak kialakulását, mint nemes növényt a szerte burjánzó gyom. Ezért nincs kellemetlenebb ember, mint az, aki minden értékelésnél a haszon által vezetetti magát s minden lépésénél ezt a kérdést veti fel: mi hasznom belőle? Ennél csak a haszonleső nemzet utálatosabb. Az ilyen ember és nemzet nem is ő maga él, hanem a tárgyak, körülmények, konjunkturája által »élteti» magát.

A haszon szerint való értékelés maga *főle* utal, egy magasabb mértékre és egy nemesebb értékre, amely érték a maga nemességében a fő-érték lévén, voltaképpen minden értéknek legfőbb mérője: ami hasznos, erre az értékre nézve hasznos, ami értékes,

a végén mégis csak erre a fő és nemes értékre nézve becses. A fő és nemes érték a *Szellem*, minden jelentésnek és értéknek kútfeje, szabályozója és mértéke. Ne utasítsuk el ezt az állítást könnyedén magunktól, hanem igyekezzünk azt éppen a történetre vonatkoztatva, végig gondolni és következéseiben is megérteni. — Aki a történetet higgadtan és a maga valóságában minden mellétekintet és moralizálgatás nélkül vizsgálja, annak észre kell vennie, hogy a történet értékteremtés és értékrombolás, értécsökkentés és értéknövelés, aminek során az ember egyszer fölfelé tör és fejlődik, máskor lefelé süllyed és értékében fogyatkozik. Ez tagadhatatlan tény s mi sem akarjuk tagadni. És mégis ki kell tartanunk meggyőződésünk mellett: az emberiség történetében a sok viszontagságon keresztül ment és ezerfelé ágazó, előreszökő és megtorpanó vagy éppen süllyedő értékelések által maga a *Szellem* fejlődik ki és nyer kialakulást a látható, tapasztalható világban. Ha nem élne bennünk ez a meggyőződés és nem éltetné lelkünket ez a hit, akkor kétségbeesetten kellene lemondanunk arról is, hogy a történetben valami értelmet keressünk. A történetbe jelentést, értelmet, értéket más nem vihet bele, csak a *Szellem*. Az érzékiség, az élvezet és a kény kőréen felül emelkedni nem képes; a józan értelem a haszon mezején érzi jól magát. Maradandó és örök célokat kitűzni, nemes és multhatatlan értékeket teremteni egyik sem tud. Ha pedig maradandó értékek teremtesére az ember nem képes, akkor mi értelme van az emberi életnek?

A szellem megvalósulását hát úgy kell tekintenünk, mint az emberiség történetének legmagasabb fokát s ha a történetnek értelmet akarunk tulajdonítani, hinnünk kell abban, hogy ez a megvalósulás idők folytával lehetséges is. A megvalósulásnak lehetősége ad értelmet az egyéni létnek is. Ebben a lehetőségben való bizonyos hit talpköve minden nemesebb világfelfogásnak, amelyet természetesen nem lehet csak úgy egy-kettőre eszközök segítségével máról-holnapra elsajátítani, hanem csak keserves harcok, lelki küzdelmek, megfeszített munka, cselekvés, tevékenység, őszinte és könyörtelen gondolkozás révén kiküzdeni.

Mit jelent a *Szellem* mértékével való értékelés? Jelenti a logikai, az erkölcsi, az esztétikai értékeléseket első sorban s jelenti azután azokat, amelyek ezektől az értékelésektől függenek, vagy ezeknek együtthatásából kelnek életre. Hogy ezek között miféle rangsorokat, miféle kapcsolatokat lehet és kell megállapítani? — ennek a problémának eldöntése az általános értéktan feladata. A kérdés számai bonyolultak s megoldása éppen annyi türelmet igényel, mint sokoldalú vizsgálatot. A mi szempontunkból talán elegendő arra utalnunk, hogy a léleknek vallásos hite volt volt az a kietlős tyúk, amelynek szárnyai alól az erkölcs, a tudomány, a jog, a művészet önálló életre keltek, hogy önálló létezősők folyamán megerősödve substantiális tömörségre tévén szert,

mint önálló értékek is érvényesüljenek. Ezeknek az önálló létre kelt értékeknek az egyén és a közösség részéről új s önálló értékelések felelnek meg. A nagy történeti személyiségek páratlansága éppen abból fakad, hogy szellemök erejével az értékelés valamely területén az értékelés rokanak emelésével új értéket teremtettek, legtöbbször azon az úton, hogy az értéket, amely a közösség tudattalan lelkiségében már ott iappangott, a tudat teljes világosságára emelték. Ha a közösség lelkeben — már amennyire a közönség »lelké«-ről beszélni szabad — az az érték tudattalanul nem élt volna, a nagy személyiség minden szava a pusztában hangzott volna el. A legtöbbször ott is hangzott el: senki sem próféta a maga hazájában.

Az érzékiség és a haszon mértéke szerint való értékes közben, de azok föle emelkedve ér fel az ember a fejlődés lassuságával a történet évezredes küzdelmei között a logikai, ethikai és esztétikai értékelés világos tudatára. Küzdenie kellett a külvilág kényszerével, a közösségi élet makacskodásával, tunyaságával, legtöbbször gonoszságával is, de legfőképpen a lelkek önzésével, a gondolkozás haszonlesésével. Ezt a makacsságot, tunyaságot, gonoszságot, amely mindig nagyobb értelmi képességekkel rendelkezik, mint a jámborság, azt az önzést és haszonlesést kellett legyőznie a történet minden nagy alakjának, akiknek sorsa éppen azért szinte kivétel nélkül tragikus. Majdnem azt kell mondanunk, hogy a történet a maga terhét azokra a nagy személyiségekre veti, akikkel azután irtózatos küzdelmei között éppen a saját közösségük fordul szembe. Éppen ezeknek a kiválasztottaknak élete bizonyosága annak, hogy az emberi élet célja nem a boldogság, mert hiszen a legkiválóbb férfiak osztályrésze a gyötördés és az életnek elvesztése. S ha van boldogság, akkor bizonyára nem azoké, akik élvezet és haszonlesés közben futnak utána, hanem azoké, akik nemes értékekért küzdve, nem keresik azt.

A történet hát különböző értékelések kifejtésének, küzdelmének, uralmának, megélésének és elpusztulásának színhelye. Talán a történet belső alkatával is jobban megismerkedünk, hogyha visszaemlékezünk arra a megállapításunkra, amely szerint az értékelések nem mindig a tudat fényében folynak le és nem ítélet alakjában nyerne kifejezést. Az értékelések legtetemesebb része — főként a fejlődés alacsonyabb fokán — a lélek tudattalan mélyeiből tör elő és érzések által nyilatkozik meg. (V. ö. a tömegek értékelésével!) Ebből a történet belső alkatára nézve az következik, hogy a történetben a tudattalan sokkal nagyobb szerepet játszik, mint ahogy azt a közember, sőt a »történészek« nagy része is képviseli. Egyéneknek, népeknek, nemzeteknek mily gyakran kell valamást tenniök, ha van bátorságuk hozzá: nem tudtam, mit cselekedtem! A tudattalannak ezt a szerepét az emberiség történetében magának a történet belső alkata ismeretének és a történet-

tudományunk érdekeiben tüzetes megvizsgálás tárgyává kellene tenni, mert e kérdés tisztázása nagyban elősegítené a történetben fellépő értékelések dinamikájának ismeretét.*) Ugy látszik, hogy azok az értékelések bírnak nagyobb energiával és indító erővel, amelyek a tudattalantól törnek elő és a lelek emocionális rétegéből kölcsönzik az erőt. Ha jól megragadjuk a történet nagy eseményeit, látnunk kell, hogy egyes kiemelkedő történelmi személyeknek, vezereknek, uralkodóknak, államteremtőknek értékelése súlyt igazában a mögöttük álló közösségektől nyer, amely közösségek pedig nyilván tudattalanul, érzéseik, vagy ösztöneik által vezetve fogadják el e nagy történelmi személyek ketségtelenül egészen sajátosan, megragadó eszközökkel előterjesztett értékelését. (Nagy démagógok — a szó nemes értelmében véve a szót! — nagyon kis mértékben hatnak az által, amit mondanak; a tömeg tudattalan lelkiséget indítják fel az által, ahogyan mondanak. Értékelésüket szuggesztív módon fogadtatják el, — sőt inkább erőszakolják rá — a lelkekre.)

Hogy ez a tudattalantól előtörő, ösztöni, érzés által vezetett és éltetett értékelés helyes-e, vagy sem?, — az a történet belső alkatának ismerete szempontjából egyáltalán mellékes. Ezt a kérdést történelmi folyamatok elemzésénél — amint alább tüzetesen fogjuk látni, — nem is lehet felvetni. Az ilyen nemű értékelés az illető kor embere előtt helyes volt, akkor is, ha mi azt ma esetleg más értékelési szempontból ítélve, helytelennek találjuk. Minden kor embere és nemzete úgy értékelt, ahogy értékelnie adatott s ezen túl nem kérdezősködött értékelése helyessége, vagy helytelensége felől. A történet jól fogalmazott logikai alkata követeli, hogy ezt az értékelést, ha az esetleg egyenesen értékrombolásra is vezetett volna, addig *tény*-ül tekintsük; mintilyent minden okoskodás nélkül elfogadjuk, elemezzük és az ismeret más eszközeivel megértsük.

A tudattalantól előtörő s éppen ezért túlnyomóan emocionális jellegű értékelések számbavételénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az ilyenfajta értékelések végrehajtói legtöbb esetben meg vannak győződve értékelésük magasabb-rendűségéről. Az ilyenek úgy érzik, hogy éppen a »kell«-követeléssel fellépő parancsok, normák, szabályok a kisebb értékűek, mert erőszakot, kényszert fejtenek ki. A történet belső alkatához ez a tény is hozzátartozik: az emocionális értékelések végrehajtói rendületlenül hisznek felsőbb-rendűségükben. (V. ö. ezt az ál-humánizmus és a farizeusság jelenségeivel.)

Tovább menve azt sem lehet elhallgatnunk, hogy amint a szellem tudatos értékelését előtérbe helyezők is kénytelenek bevalani, — az ösztöniségben fakadó és nem fontolgató tudattalan érté-

* A tényt magát *Troeltsch* is elismeri a historismusról írott híres értékelésében de tüzetes elemzését ő sem nyújtja.

kelést végző ember gyakran biztosabban találja meg a helyes útát és ismeri fel az igazi értéket, mint az, aki bizonytalan töprengésében éppen a helytelen útra tér. (V. ö. nők és asszonyok némelykor megdöbbenően helyes és találó értékelésével. Világos és tanulságos lehet a női izlés is.)

III.

A történet értékelések küzdelmének színtere. Vajjon ezekkel az értékelésekkel szemben milyen álláspontot kell elrogialnia a történettudománynak? Amikor erre a kérdésre válaszolni akarunk, legelsőbben is arra kell gondolnunk, hogy a történettudomány, amennyiben igazán tudomány akar lenni, kénytelen azon az úton haladni, amelyen a többi tudományok haladnak. A többi tudományok pedig az ismerés minden eszközeivel és minden módján arra töreknek, hogy a körülöttünk elterülő kulvilág és a bennünk élő lelki, szellemi világ jelenségeit, tolyamatait, tenyeit minden idegen érdekre való tekintet nélkül megállapítsák, megismerjék, megértsék. Ezen megállapítások, ismeretek és megértések által tesz szert a mindennemű valóságok azon talpigazságaira, (Széchenyi szava), amelyekre azután a tudás büszke épületét építeni lehet.

A tudománynak hát más célja nem lehet, mint ennek a büszke épületnek felépítése az ész segítségével. Ez pedig azt jelenti, hogy minden tudomány kivétel nélkül theória, azaz elmélet, amelynek »gyakorlati» célja nincs. Ahol a tudományban ilyen gyakorlati célok lesznek vezetőkké, ott a tudomány letért a maga útjáról és szerte bolyongva meg is szűnt tudomány lenni. A tudomány minden formájában és minden izében: elmélet. Elmélet a matematika, jóllehet műveleteit a gyakorlatban is hasznosítani lehet; elmélet a geometria, jóllehet — amint neve is mutatja — a földmérés gyakorlati mesterségéből fejlődött ki; elmélet a nyelvtudomány, amely a valóságban jelentkező nyelveket a maguk belső lényegében szeretné megismerni; elmélet a physika, amelynek ezt az elmélet-jellegét semmi sem mutatja világosabban, mint legújabb fejlődése és átalakulása. (V. ö. az időről, az okiságról szóló legújabb fizikai tanokkal); elmélet a filozófia még akkor is, ha nem éppen szerencsésen practica philosophiának, gyakorlati bölcséletnek neveztetik, mert a »gyakorlati» szó itt azt jelenti, hogy a »gyakorlati» bölcsélet valamilyen fajta gyakorlatnak *elméletét* akarja adni. Az erkölcsstan nem akar erkölcsi codexet teremteni, a logika sem arra tör, hogy a jó és helyes gondolkozás szabályaival ajándékozza meg a türelmes deákot, az esztétika sem azzal kérkedik, hogy aki fejtegetéseit jól megtanulta, abból kitünő művész is lesz. Az erkölcsstan az erkölcsiség, a logika a gondolkozás, az esztétika a szép alkotások *jelentésével* akar tisztába jönni, azzal a jelentéssel, amelyből sajátos értékük fakad, vagy helyesebben, amelyben sajátos értékük jelentkezik. Mindenik érték-re vonatkozik t. i. az ethikai értékre, a jóra, a logikai értékre, az igazra, az

esztétikai értékre, a szépre, — de egyik sem *értékel*.

A történettudományok is mind elméleti tudományok, azaz elméletek s tehát körükben az értékelésnek helye nincs. A történettudománynak sem lehet a célja más — legyen az akár az irodalomnak, akár a művészeteknek, akár a gazdasági, akár a politikai életnek története, — mint az, hogy a történeti életnek tényeit megállapítsa, elemezze és megismerje. A történeti élet folyamán értékelések merülnek fel, küzdenek, erősödnek, gyengülnek, eltűnnek, fennmaradnak, s tehát a történettudományban mindig, a maga belső alkatából kifolyóan, érték-szemponatok uralkodnak, de ezek az értéksszemponatok merőben *immanensek*. Azaz: a történettudomány a történeti élet folyamán érvényesülő értékeléseket s ezeknek következményeit állítja elénk s az okiság fonalán haladva, egyesek, nemzetek, korok, szellemi és emberi alkotások képét akarják megrajzolni, úgy, ahogy a rendelkezésre álló bizonyosságok alapján tudja. Itt tehát tárgyhoz és tényekhez igazodó képről van szó, amelybe alanyias, szubjektív vonásoknak keverednie nem szabad. Mihelyt ilyen alanyias színek zavarják a tárgyias leírásokat és nyomon járó, pragmatikus fejtegetéseket, a történettudomány tudomány-jellege forog veszélyben. Az alanyias vonások egyéni szempontból fakadnak, egyéni szempontok pedig a fejtegetések egyetemességének rovására érvényesülnek. Vagy, hogy az érték és az értékelés szempontjából tekintsük a kérdést: alanyias vonások elegyedése arra mutat, hogy a történetíró a történeti élet folyamán felmerülő értékeléseket és tényeket a maga értékelése tárgyává teszi, azaz, *praktikus, gyakorlati* (politikai, egyházi, faji, osztálykülömbőségű, stb.) *szempontokat és értékeléseket alkalmaz a maga tudományában*. A tudomány s főként éppen a történettudomány ezen gyakorlati értékeléssel azután el is veszítette a maga tárgyias, objektív jellegét: megszűnt, mint tudomány.

Az egyéni értékelésnek ezt a belevegyülését a történettudományba nagyon komolyan kell vennünk, mert az ilyenfajta értékelés óhatatlanul tesz vezérségre szert a kutatás folyamán s megfosztja a tényeket minden tárgyias vonástól. Ebből a fajta értékelésből szoktak következni azok a szellemes fordulatok: »ha ez nem lett volna, akkor a helyzet másként alakult volna», »ha X. Y. nem ezt tette volna, most így és így állana a világ.« Ilyen fordulatok olvasásakor mindig Rákosi Viktor egyik elbeszélése jut eszembe, amelynek csattanója körülbelül ez: ha Manlicher-puskáink lettek volna, az 1848—49. szabadságharcunk győzelemmel végződött volna. Ha tények megállapítása és események megértése feladatunk, akkor szigorúan a tényekhez kell magunkat tartanunk, hogy azoknak segítségével megérthessünk nagy szemlélyiségeket, népeket, korokat, a szellem önértékű megnyilatkozását. Egyéni vágyak, óhajok, értékelések belevegyítése csak ártalmára van a tárgyias szemléletnek s az ebből fakadó történeti képeknek. Minden olyan értékmérő és értékmagyarázó, amely a tárgyalat kor és

a tárgyalt jelenség, cselekvés, tevékenység, alkotás körén kívül esik, arra a korra, jelenségre, cselekvésre, tevékenységre, alkotásra nézve idegen. Ha idegen, úgy a történeti fejtegetést semmiképpen nem befolyásolhatja. A görög filozófia présokratikus korszakát nem értékelhetem Platon szempontjából, Aristotelest nem a középkor talajáról s Hume tanait sem Kant kriticismusa alapján. Ezt a tényt nagyon élesen juttatta kifejezésre történetbölcseleti tanításában *Ranke*: minden kor közvetlen viszonyban van Istennel.

Ismételjük: a történetíró minden munkája értékelésekből folyó és értékeket megnyilvánító tényekre vonatkozik, de ő maga nem értékeli. Az ilyen értékelés alkalmazása kétségkívül a történeti relativizmus egy fajtájának lenne szülőokává. A történet egyéni értékelése olyan relációt teremt a történet és az egyén között, hogy ez a reláció az értéknek sajátosan relativ jellegét kölcsönöz s ez által utat nyit annak a felfogásnak, hogy a történet olyan amilyennek ki-ki látja. Ebben a veszélyes helyzetben pedig tagadnunk kell minden önértéket, mert hiszen az önérték az egyén tetszésétől s felfogásától merőben független: értékét nem mástól kölcsönzi, hanem önmagában bírja. A történetet gyakorlatilag s tehát **egyénileg** értékelőnek szükségképpen azt kell tanítania, hogy mi az önérték, — ha ilyen egyáltalában létezik — csak a történet folyamában a történeti események által, azoknak a közvetítésével ismerjük meg és ismerhetjük el. Sőt itt sem lehet megállania. Ezt a relativitást még hatványra kell emelnie: a történeti események által nyilvánított értéket még enmagam is újabb értékelésnek tárgyává teszem, ami által a relativizmusnak egy új fajtáját, és nem kevésbé veszélyes fajtáját teremti meg. Ez a felfogás relativvá teszi az értéket és relatívvá teszi a történetet.

Ez a veszély legvilágosabban jelentkezik a történetnek u. n. *átértékelésében*. Már maga a szó is rossz. Át lehet írni a földet egyik tulajdonos nevére a másikéra, át lehet utalni a pénzemet, át lehet festeni a ház lépcsőit, át lehet adni a könyvet, át lehet nézni a leckét, de át értékelni nem lehet. Lehet újra értékelni, lehet az értékelést új vizsgálat tárgyává tenni, lehet új értékmérőt alkalmazni csak éppen átértékelni nem lehet, mert az nem jelent semmit. A szó nyilván a Nietzsche által használt, sőt talán általa csinált *Umwertung* szónak magyar *át*-fordítása. Az »*átértékelés*» jelentésével is tisztába jövünk, ha megvizsgáljuk, hogy mit akart Nietzsche az *Umwertung* szóval kifejezni. Nietzsche ezt a szót az erkölcsiségre vonatkoztatta s általa azt a követelését akarta kifejezésre juttatni, hogy a keresztyén erkölcs tan helyett egy új, uraknak való és az erőt érvényesítő erkölcs tan kell teremteni. De soha sem használta a tudományra vonatkoztatva. A tudomány terén nincs helye semmiféle átértékelésnek, mert nincs helye értékelésnek egyáltalában. A tudomány, amint már

többször reámutattunk, nem értékel, hanem tényeket állapít meg, tényeket elemez, tényeket ír le és tényeket állít sorba, mindig és mindenütt az oki törvény fonálán haladva. Az átértékelés ellenben merőben gyakorlati tevékenység s miután minden gyakorlati tevékenység egyéni jellegű és egyének szerint különböző, ezért az átértékelés is minden körülmények között egyéni karakterrel bír. A tudomány területéről tehát még nevét is száműzni kell az »átértékelésnek«. Maradjon az csak a gyakorlat mezején; ott is elég gyanus szerepet játszik gyakran.

De végül méltán merül fel a kérdés, hogy vajjon hát a történettudomány terén értékelésről egyáltalán nem lehet szó? E kérdésre röviden így felelhetünk: a történettudomány minden fajtájában nélkülözhetetlen a kritika s tehát nélkülözhetetlen az értékelés is. Ámde ennél az értékelésnél nem arról van szó, hogy miféle értéket tulajdonítok én itt meg itt a tényeknek a történeti összefüggés tartalmának megítélése szempontjából. Magának a történetírónak vágyai, óhajtásai, más területen való állásfoglalása, azaz mindaz, ami az ő egyéni tetszésétől függ, háttérbe szorulnak, hogy beszéljenek és magyarázzanak a jól és tárgyiasan megállapított tények. A történetíró elégedjék meg azzal, hogy hű képét adja annak a folyamatnak, amelynek során egyes jelenségek, személyi és közösségi cselekedetek, közületi állapotok és mozgalmak szakadatlan Egésznek keretébe organizáltaknak. A történetíró értékel akkor, amikor az egyes tényeket a nagy történeti Egész kialakíthatásának szempontjából értékeli, amikor pld. megállapítja, hogy mely tények fontosak és miért a Bethlen Gábor országalkotó politikája szempontjából, mit jelent Petőfi személyiségének és költészetének ismerése szempontjából Arany barátsága, hogy illik bele Pál apostol működése a keresztyénség kialakulásába? Ki kell választania azokat a tényeket, amelyek a jövő csiráját rejtik magukban s meg kell mutatnia a fejlődés útját a tények gondos és hű elemzéséből. Röviden: a történetírónak meg kell állapítania azokat az oki kapcsolatokat, amelyek által értékek valósulnak meg és lesznek ismét ható okokká.

Az értékelésnek tisztán a teória területére való korlátozása természetesen nem jelenti azt, hogy maga a történetíró az értékekkel semminemű vonatkozásban nincs, hanem a maga tevékenységét valami titokzatos értékmentes térben végezi. Sőt ellenkezőleg. A történetírónak állandóan objektív és örök értékekkel kell viszonyban állania azaz minden tárgyi és örök értéket ilyen gyanánt kell elismernie s arra az álláspontra kell helyezkednie, hogy értékek és értékelések nélkül csak vad, gépies erők működése lehetséges, de történet nem. Még tovább menve: a történetírónak magának is értékteljes személyiségnek kell lennie, aki éppen azért arra van mintegy elhíva, hogy szeretetteljesen merüljön el az értékek világában s tárja fel előttünk azt az utat, amelyen örök értékek lesznek valókká az időben. Igazi történeti mű csak az,

amelyen keresztül értékteljes egyéniség sugárzik felénk. Ha a történetíró lelkéből az értékek iránt való természetes hajlam hiányzik, akkor hiányozni fog a tudományos lelkiösmeret is, mely által önmagát bírálni és gondolatait önmagától számon kérni tudja. Ebben a lelkiösmeretben maga a szellem nyilatkozik meg s voltaképpen ez a lelkiösmeret köt embert emberhez és nemzethez és az emberiséghez. Akiben nem alakul ki eként az értékteljes személység, az soha sem lesz képes észrevenni az időben a maradandót, a változásban az állandót, azaz nem lesz soha történetíró.

Ha az előbb mondottakat jól megértettük, akkor azt is mondhatjuk, hogy a történetíró akkor értékkel igazán, amikor az időben fel tudja tárni a maradandót és az örökké változóban az állandót. Mert éppen ebben az állandóban mutatkozik meg a szellem maga, amely a történetben fejt ki végtelen lényegét. E ponton a történettudomány a metafizikával érintkezik. Bennem is, az egyénben kell lennie szellemnek, mert hiszen magam is emberi lény vagyok. Az a szellem azonban, amely bennem, az egyénben *van*, nem az a szellem, amelynek lennie *kell*. A szellem az egyénben gyökerezik, de az összesség által, a történet folyamán képes fejlődés útján megvalósulni. Ami az időben, mint maradandó, a tovatűnőben, mint állandó mutatkozik meg, az éppen maga a szellem. A maradandó és állandó által a metafizikai világ napja sűt a történet változékony és tovatűnő világába. Ennek részletezése azonban már a történetfilozófia feladata.

Elmélkedéseink végső eredménye hát ez. Történet csak ott van, ahol van szabadság; ahol szabadság van, ott kell értékelésnek is lennie; történet tehát értékelés nélkül el sem képzelhető. A történet értékelések keletkezésének küzdelmének, elmulásának és megmaradásának színtere. A történetíró azonban nem foglalhat el a maga tárgyával szemben értékelő magatartást; ez által megszüntetné a történettudomány teória, azaz tudomány jellegét. Ha nem lehet a történetírónak gyakorlati értékelést végeznie, akkor nem lehet »átértékelnie» sem. Ujraértékelés csak a gyakorlati magatartás eredménye lehet. A történetíró csak logikai értékelést végezhet az előtte mutatkozó tények felett s mikor a tovatűnő idő folyamában megállapítja a maradandót, munkája a metafizikai világgal, azaz az értékek világával érintkezik.

Sárospatak, 1939. augusztus 25.

Bartók György.